

LEVÉLTÁRI SZEMLE

65. évfolyam
2015. év 1. szám

Levéltári Szemle

A MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR,
a MAGYAR LEVÉLTÁROSOK EGYESÜLETE és a
MEGYEI ÉS VÁROSI LEVÉLTÁRAK TANÁCSA folyóirata

E számunk megjelenését támogatta a

Szerkesztők:

HORVÁTH J. ANDRÁS (főszerkesztő), BANA JÓZSEF (felelős szerkesztő),
DOMINKOVITS PÉTER (szerkesztő), ERDÉSZ ÁDÁM (szerkesztő),
ÓLMOSI ZOLTÁN (olvasószerkesztő), BORBÉLY JÁNOS (tördelőszerkesztő)

<http://archivportal.arcanum.hu/levszem>

http://www.leveltaros.hu/Leveltari_Szemle/leveltari_szemle.html

www.mol.gov.hu/bal_menusor/hasznalat/kiadvanyok/kiadvanyok/folyoiratok/leveltari_szemle/leveltari_szemle.html

A szerkesztőség címe:

1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2-4.

E-mail: leveltar@enternet.hu

ISSN 0457-6047

Terjeszti a *Levél- és Hírlapigazgatási Igazgatóság*

Előfizethető a LHI-nél.

Előfizetési díj egy évre 1400 forint.

Az előfizetésnél kérjük feltüntetni: *Levéltári Szemle*

Felelős kiadó:

A Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatója,
a Magyar Levéltárosok Egyesületének elnöke és a
Megyei és Városi Levéltárak Tanácsának elnöke

Nyomdai munkák:

Runner Média Kft.

Balassagyarmat 2660 Rákóczi fejedelem út 74.

Felelős vezető: SCHREIBER ILDIKÓ

TARTALOM

SZENDINÉ ORVOS ERZSÉBET: Az MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltárának Oral History Gyűjteménye.....	5
---	---

KILÁTÓ

KÖCZE LÁSZLÓ: A gazdasági levéltárügy Nagy-Britanniában	15
---	----

MÜHELYMUNKÁK

TÓTH ÁGNES: A német nemzetiségi oktatás újjászervezése Magyarországon	29
---	----

CSATÁRI BENECSE: Rádió és Televízió. Az MSZMP irányító tevékenysége a könnyűzenei műsorpolitikában a hatvanas években.....	44
--	----

LEVÉLTÁRTÖRTÉNET

KINCSES KATALIN MÁRIA–TUZA CSILLA: A céhtörténeti kutatások újabb lehetőségei hazai és külföldi gyűjteményekről készített adatbázis alapján.....	57
--	----

MÉRLEG

Vízikönyvek Pápateszerről (<i>Winkler Gábor</i>)	71
Pápa zsidó közössége (1748–1848) (<i>Hudi József</i>)	73

HÍREK

Átadták az Év Levéltári Kiadványa Díjakat (<i>Horváth J. András</i>)	76
Az I. világháború Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében Beszámoló az MNL PML konferenciájáról (<i>Gaálné Barcs Eszter</i>)	78
Nemzetközi levéltáros továbbképzés Párizsban (<i>Szerényi Ildikó</i>)	81
Új épületbe költözik a MNL Somogy Megyei Levéltára (<i>Polgár Tamás</i>).....	89

IN MEMORIAM

DR. CSIFFÁRY GERGELY (<i>Nemes Lajos</i>).....	91
DR. ÓDOR IMRE (<i>Kult László, Rozs András</i>).....	93
INHALT	95
CONTENT	96

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

CSATÁRI BENCE, történész, újságíró, MTI
GAÁLNÉ BARCS ESZTER, főlevéltáros, MNL PML
HORVÁTH J. ANDRÁS, főlevéltáros, BFL
HUDI JÓZSEF levéltárigazgató, DREL
KINCSES KATALIN MÁRIA, főtanácsos, HM HIM
KÖCZE LÁSZLÓ főlevéltáros, BFL
KULT LÁSZLÓ főlevéltáros, megbízott igazgató, MNL BML
NEMES LAJOS, ny. levéltárigazgató MNL SML
POLGÁR TAMÁS megbízott levéltárigazgató
ROZS ANDRÁS, ny. főlevéltáros, MNL BML
SZENDINÉ ORVOS ERZSÉBET főlevéltáros, igazgató, MNL HBML
SZERÉNYI ILDIKÓ főlevéltáros, MNL OL
TÓTH ÁGNES, tudományos főmunkatárs, MTA TKKI
TUZA CSILLA főlevéltáros, MNL OL
WINKLER GÁBOR Ybl Miklós-díjas építész, a Széchenyi Egyetem professzor emeritusa

Szerk.= szerkesztőség

BFL = Budapest Főváros Levéltára

DREL = Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára

ELTE BTK = Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

HM HIM = HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MNL BML = MNL Baranya Megyei Levéltára

MNL HBML = MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltára

MNL SML = MNL Somogy Megyei Levéltára

MTA TKKI = MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet

MTI = Magyar Távirati Iroda

A KÉZIRATOT – amennyiben lehetséges – kérjük, hogy e-mailben, legalább Word 6.0 formátumban juttassák el a szerkesztőség vagy a szerkesztők egyikének címére. A szerkesztőség másfél ívnél (60 000 „n”) nagyobb terjedelmű kéziratot nem fogad el! A szerkesztőség a tanulmányok esetében a 20–30 ezer, míg a recenziók esetében a 10–12 ezer „n” terjedelmű kéziratokat tekinti ideális hosszúságúaknak. Szövegközi illusztrációként a kézírathoz fényképet, grafikont, ábrát stb. lehet mellékelni. Ez esetben kérjük, hogy a képalírás pontos szövegét is szíveskedjenek megfogalmazni. A kiemeléseket a szerző a kéziratban kurziválva jelezze, a jegyzeteket lábjezret formájában helyezze el, a kézirat lapjait folyamatosan, arab számokkal számozza. A jegyzetapparátusban a szerző csak a hivatkozott mű szerzőjét KISKAPITÁLIS-sal, a kiadás évszámát, és a pontos oldalszámát adja meg. A tanulmányok végén kérjük megadni a források és a szakirodalom teljes bibliográfiai adatait. KISKAPITÁLIS-sal kérjük megadni a felhasznált mű szerzőjének teljes nevét, a mű címét (folyóirat, tanulmánykötet esetén annak a címét) kurziválva emelje ki, és pontosan tüntesse fel a hivatkozott bibliográfiai és levéltári adatokat. A **recenziók** fejszövegében pontosan kérjük megadni a címen kívül a többi bibliográfiai adatot is: a szerző(k), a szerkesztő, a kiadó nevét, a megjelenés helyét és évét, továbbá a terjedelmet (oldalszámban).

MŰHELYMUNKÁK

TÓTH ÁGNES

A NÉMET NEMZETISÉGI OKTATÁS ÚJJÁSZERVEZÉSE MAGYARORSZÁGON

1950–1952

A kitelepítési lehetőségek megszűnése után, az országban maradt mintegy 220–230 ezer német nemzetiségű személy társadalmi integrációjára 1949 októberétől több lépésben – lakhelyelhagyási tilalom feloldása, szabad munkavállalás biztosítása, visszahagyott tulajdon (föld, ház) telekkönyvezése – került sor. A magyarországi német nemzetiségű lakosság áttelepítésével kapcsolatban kiadott valamennyi korlátozó intézkedés hatálytalanításáról a 84/1950. MT. sz. rendelet intézkedett, amely kimondta: „Az áttelepítés hatálya alá eső mindazok a személyek, akik nem telepítették át, úgyszintén azok, akiknek áttelepítésére sor került ugyan, de a jelen rendelet hatálybalépésekor Magyarországon tartózkodnak [...], magyar állampolgárok és a Magyar Népköztársaságnak a többiekkel minden tekintetben egyenlő jogú polgárai.” Bár az áttelepítéssel kapcsolatban kibocsátott korlátozó intézkedéseket nem lehetett többé alkalmazni, a rendelet megjelenése előtt már végrehajtott hatósági intézkedések hatályukat megtartották, „és ezekből kifolyólag kártérítési vagy egyéb igényt nem lehetett érvényesíteni.”¹

A társadalmi integráció egyik fontos területe a kisebbségi közösség önazonosságának megőrzése érdekében kulturális önszerveződésének, anyanyelven történő oktatásának biztosítása. A második világháborút követően Magyarországon már 1945 őszen megkezdődött a nemzetiségi oktatás újjászervezésének szabályozása.² Az 1945 októberében közzétett rendeletek azonban utalást sem tettek a korábban működő iskolahálózatra, a tanítás tartalmi elemeire, működésének értékelésére.³ A szabályozás

¹ *Törvények, törvényerejű rendeletek 1950.* Bp., 1951. 271–272. – Bár a minisztertanácsi rendelet a teljes állampolgári jogegyenlőséget deklarálta, a német nemzetiségűek csak 1953-ban kapták vissza szavazati jogukat. A többi nemzetiséghez viszonyítva jó évtizedes késéssel kerülhetett sor kulturális országos szövetségük létrehozására, s az anyanyelven történő oktatás bevezetésére is.

² Tanulmányunkban az 1945–1950 közötti időszakra vonatkozó szabályozást és annak gyakorlati megvalósítását csak összefoglalóan, témánk szempontjából fontos elemeiben érintjük. Az 1945 és 1950 közötti időszakra vonatkozó szabályozás részletes ismertetését lásd FÖGLEIN, 2006. 57–88.

³ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 10.030/1945. ME számú rendelete a nemzetiséghez tartozó tanulók nemzetiségi oktatása tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1945. 164. sz. Lásd még a fenti rendelet végrehajtását szabályozó vallás- és közoktatásügyi minisztériumi (VKM) 68 800/1945 rendeletet. *Magyar Közlöny*, 1945. 168. sz.

koncepcionálisan visszatért a '20-as évek gyakorlatához. Szülői kérésre két iskolatípus megszervezésére adott lehetőséget, az A típusúra, amelyben valamennyi tantárgyat – kivéve a magyar nyelv és irodalmat – anyanyelven oktattak, valamint a C típusúra, amelyben az anyanyelvet rendes, vagy külön tantárgyként heti néhány órában tanították.⁴ A két típus merőben eltérő nyelvi kompetenciákat kívánt meg. E koncepció abból indul ki, hogy a kisebbségi közösségek egy része kiválóan beszéli anyanyelvét, így alkalmas arra, hogy anyanyelvén tanuljon, míg másik része semmilyen, vagy csak nagyon korlátozott nyelvi kompetenciákkal rendelkezik, így számukra először az anyanyelv elsajátítását kell biztosítani. Figyelmén kívül hagyta tehát a kisebbségi közösségek sok szempontú nyelvi tagoltságát, nyelvhasználatát és azt a tényt, hogy a tanulók általában nem az irodalmi nyelvet beszélték. Így a tannyelvű iskolákban még azoknak a gyerekeknek is, akik anyanyelvüket jól beszélték, előbb az irodalmi nyelv, s nem a szaktantárgyi információk elsajátítására kellett összpontosítaniuk. Az a tény pedig, hogy anyanyelvű gimnáziumban vagy szakiskolai továbbtanulásra nem volt lehetőség, már az általános iskolában a nyelv-tanító típus választására ösztönzött. Sok bírálat érte a szlovák és délszláv vezetők részéről a szabályozást azért is, mert nem alapvető jogként, csupán a szülők külön kérésére tette lehetővé a nemzetiségek anyanyelvi oktatását. Ez utóbbi mozzanat nem elhanyagolható korlátozó tényező a ki- és áttelepítések időszakában, valamint a kisebbségek azon korábbi tapasztalatai alapján, amikor a magyar közigazgatás alsóbb szintjein – a jogi lehetőségek ellenében – helyi konfliktusokat előidézve akadályozták az anyanyelvi oktatást. A gyakorlati megvalósítást nehezítette a rendeletek tanév közbeni megjelentetése – így leghamarabb csak 1946 szeptemberétől vezethették be –, s nem rendelkezett arról sem, hogy a szülői szavazás eredményének meddig kell érvényt szerezni. Az említettek mellett nem volt egyértelmű az sem, hogy az egyházi fenntartású iskolákra vonatkozott-e a jogszabály.

Részben a kisebbségek – különösen a délszlávok – körében kialakult tiltakozás hatására, amit a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) délszláv missziója is támogattott, az 1946 februárjában kiadott újabb szabályozás orvosolta a fent jelzett hiányosságokat.⁵ E szerint a „nemzetiséghez tartozó tanulókat anyanyelven folyó oktatásban kell részesíteni. Az anyanyelvi oktatást állami iskolák létesítésével és fenntartásával, illetőleg államsegély nyújtásával kell biztosítani.” A végrehajtás során a település népesedési adataiból, s nem a szülők kéréséből kellett kiindulni. Azaz a tanfelügyelő köteles volt a beiratást minden olyan településen elrendelni, ahol legalább tizenöt valamely nemzeti kisebbséghez tartozó tanuló volt. Természetesen a szülők eldönthették, hogy élni kívántak-e a beiratás lehetőségével. Elegendő számú tanuló jelentkezése esetén elrendel-

⁴ A 110 478/1923. ME számú rendelet értelmében a nemzetiségi elemi népiskoláknak három különböző típusát –A, B és C – alakították ki. Az A típusú iskolában a magyar nyelvet csupán rendes, kötelező tantárgyként tanították, míg az oktatás nyelve az illető nemzetiség nyelve volt. A B típusú, kisebbségi és vegyes tanítási nyelvűben mintegy fele-fele arányban kellett tanítani a tantárgyakat az illető nemzetiség nyelvén, illetve magyarul, míg a C típusú iskolák tannyelve a magyar volt, s a nemzetiségi nyelvet csupán kötelező tantárgyként oktatták.

⁵ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 330/1946. ME számú rendelete. *Magyar Közlöny*, 1946. 12. sz., valamint a VKM 1200/1946. számú rendelete. *Magyar Közlöny*, 1946. 42. sz.

te a nemzetiségi tanítási nyelvű középiskolák, középfokú iskolák felállítását is.⁶ A magyar tanítási nyelvű nép- vagy általános iskolákban a nemzetiségi nyelv tantárgyként való oktatását akkor kellett biztosítani, ha azt osztályonként legalább 15 ugyanazon nemzeti kisebbséghez tartozó tanuló szülei kérték. A középfokú iskolákban osztályonként tíz tanuló szüleinek kérésére heti 3-4 órában biztosították az anyanyelv oktatását. Miután a kényszermigráció – németek kitelepítése, szlovák–magyar lakosságcsere – hatására, különösen a kis létszámú falvakban nem állt rendelkezésre elég tanuló, a 2100/1948. VKM számú rendelettel eltörölték a 15 azonos nemzetiséghez tartozó tanköteles gyermek kritériumát.⁷

Az 1945–1948 között a nemzetiségi oktatás újjászervezését szolgáló rendelkezések sok pozitív elemet tartalmaztak. Megállapítható azonban az is, hogy a törvényalkotókat nem elsősorban az elvszerű szabályozás igénye vezette, hanem politikai törekvéseket, célokat szolgált. A rendeletek megalkotásakor figyelmen kívül hagyták a korábban jól-rosszul működő nemzetiségi iskolahálózattal kapcsolatos tapasztalatokat, az egyes nemzeti közösségek különböző helyzetét, igényeit. Ugyanakkor diszkriminatív volt, hiszen a német nemzetiséget nem is nevesítették az egyes jogszabályok, ab ovo kizárva ezzel őket az anyanyelven történő oktatás lehetőségéből. A németekkel szemben alkalmazott jogfosztó, jogkorlátozó intézkedések, majd kitelepítésük megkezdése félelmet idézett elő a délszláv, szlovák és román lakosság körében is, így nem ösztönzött a nemzeti közösséghez tartozás nyílt föl vállalására. Épp ezen okok miatt nem járt eredménnyel – a délszláv vezetők és a SZEK jugoszláv missziója által – a magyar kormánytól részben kikényszerített, 1946 februárjában végrehajtott délszláv összeírás sem. A közösség vezetői és a SZEK által vizionált többszáz ezres létszám töredékét regisztrálták az összeírók.⁸ Úgyszintén a délszláv közösség vezetőinek és a SZEK-nek a nyomására született meg az 1946 elején kiadott szabályozás, amely a kisebb osztálylétszám révén könnyítést, az aktív szülői kezdeményezés eltörlése révén a félelem oldását remélte elérni, míg az anyanyelven való továbbtanulás lehetőségének biztosításával perspektívát kínált. Mindez azonban – a németek kitelepítésének és a szlovákiai magyarok üldözésének idején – az iskolahálózat teljes átalakításának megkezdésekor elégtelennek bizonyult az állam és állampolgára közötti alapvető bizalom helyreállítására.

A Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztálya 1950 első felében több összefoglaló dokumentumot is készített a nemzetiségi oktatás addigi tapasztalatairól.⁹ A

⁶ Ehhez a jelentkezők számának el kellett érnie az azonos fokozatú, magyar tanítási nyelvű iskolák országos átlagának egyharmadát. A rendelet kimondta azt is, hogy ezek az iskolák nyilvános jogúak, a magyar tanítási nyelvű iskolákkal „egyenlő értékű, államérvényes bizonyítvány kiállítására jogosultak”. Mellékleteként megjelent ezen iskolák óraterve, míg a tantervről az iskola fenntartójának kellett gondoskodnia. Elsősorban a kisebbségek által fenntartott iskolákkal szembeni diszkrimináció megszüntetését szolgálta, hogy társulati és egyesületi iskolák is részesülhettek államsegélyben.

⁷ A VKM 2100/1948. számú rendelete a 1200/1946. VKM számú rendelet módosítása és kiegészítése tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1948. 61. sz.

⁸ Erre vonatkozóan bővebben lásd TÓTH, 1998. 285–336.

⁹ A VKM különböző testületei megtárgyalták a Nemzetiségi Osztály 1950. március 21-ei összefoglaló jelentését (MNL OL XIX–I–4–g–35. tétel.–1943). Alapvetően az abban tett megállapításokat fogadták el. Lásd még a VKM 1950. április 6-ai Kollégiumi értekezletét (MNL OL XIX–I–1–r – Előterjesztés a nem-

március 21-ei jelentés bevezető sorai önkritikusan állapítják meg a teljes eredménytelenséget. „A nemzetiségi oktatás joga a felszabadulást követő esztendőekben formális volt. Pozitív rendelkezések voltak, azonban nem történt gondoskodás e rendelkezések végrehajtásáról. A nemzetiségi oktatás területén fennálló nehézségek leküzdésére a minisztérium jóformán semmit sem tett.”¹⁰ Úgy értékelte, hogy az eredménytelenség egyrészt a nemzetiségek körében uralkodó félelemből ered, amelyet részben a Horthy-korszak nemzetiségpolitikájával, részben a „kitelepítések kapcsán terjesztett reakciós hírverés”-sel magyarázott, másrészt pedig abból, hogy „Magyarországon a nemzetiségek szigeteken, nem egységes tömbben élnek, döntő többségükben kétnyelvűek, anyanyelvük nem fejlődött, kis szókinccsel rendelkeznek, úgyhogy a nemzetiségi lakosság nagy része nem érti az irodalmi nyelvet”. További indokként azt hozta fel, hogy nem állt rendelkezésre megfelelő számú és képzettségű óvónő és tanító sem; a nemzetiségi iskolákban dolgozó magyar anyanyelvű pedagógusok nyelvi nehézségekkel küzdöttek, s „van közöttük szép számban magyar nacionalista” is; a délszláv iskolákban tanító kiegészítő pedagógusok politikai megbízhatatlansága (délszláv nacionalizmus) szintén szakmai alkalmatlansággal párosul; a tanítói oklevelet nyilván nem pótolhatta a nyári tanfolyamokon való részvétel, s az ez alapján letett képesítővizsga; nem álltak rendelkezésre a legszükségesebb tankönyvek sem, tantervvel pedig csak a román és délszláv nemzetiség rendelkezett.¹¹ Az intézményeket rossz épületekben, hiányos bútorzatú tantermekben helyezték el, szemléltető eszközök, tanszerek nélkül működtek. Mindezen okok következtében a nemzetiségi iskolák színvonala, szakmai teljesítménye lényegesen elmaradt a magyar iskolákétól. Érthető tehát, ha a nemzetiségi szülők gyermekeik jövőbeni boldogulását, továbbtanulási esélyeit figyelembe véve, a magyar iskolák mellett döntöttek.

Összességében megállapítható, hogy a minisztériumnak a nemzetiségi oktatás területén végzett munkájában a súlypont a szervezésen volt. Az első 4-5 évben az iskolákban folyó érdemi munka minimális feltételeinek a biztosítására sem került sor.

A német kisebbség iskolái újjászervezésének lehetősége és szükségszerűsége először 1950 őszén merült fel. A minisztérium az MDP Központi Vezetősége Agitációs és Propaganda Osztályának kezdeményezésére – 1950. augusztus 3. után – kezdte meg tájékozódását. Mindenekelőtt a belügyminisztériumot a német lakta községek listájának közlésére kérte.¹² A belügyminiszter által megküldött lista megyénként és járasonként valamennyi olyan községet föltüntetett, amelyekben az összlakossághoz viszonyítva a német lakosság aránya elérte az egy százalékot. Minden egyes község esetében föltüntették a kitelepítettek számát, az összlakossághoz viszonyított arányát, a települe-

zetiségi oktatás eddigi eredményeinek kiértékeléséről, a további feladatok meghatározásáról.); 1950. június 3-ai értekezlet – Előterjesztés a nemzetiségi oktatás továbbfejlesztéséről.

¹⁰ MNL OL XIX-I-4-g-35. tétel. – Az alábbiakban az előző jegyzetben említett jelentés megállapításait foglalom össze, az egyes idézeteket nem jelzetelem.

¹¹ A délszláv iskoláknak három, szlovákoknak kettő, románoknak egy olvasókönyvük volt.

¹² A levélváltásra szigorúan titkos minősítéssel került sor. (MNL OL XIX-I-1-o-TÜK iratok-1949-1951-0076-1950).

sen maradt német nemzetiségűek számát és összlakossághoz viszonyított arányát is.¹³ A lista összesen 474 község adatait tartalmazza. A fenti kritériumnak megfelelő település egyáltalán nem volt Hajdú-Bihar, Heves, Szolnok és Zala megyében, ahol egy-egy településen csupán néhány német nemzetiségű személy élt.¹⁴ Bár Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Csongrád, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében voltak még olyan települések, ahol a németiség aránya elérte vagy meghaladta az össznépesség egy százalékát, az ezekben a megyékben már korábban is megfigyelhető szórványosodást fölerősítette a kitelepítés.

Az oktatási és kulturális igények biztosításánál nyilvánvalóan figyelembe kell venni az egyes településeken az adott kisebbség összlakosságához viszonyított arányát. Legalább ennyire fontos azonban, hogy az adott kisebbség milyen arányban és mely településekre koncentrálódik. Az '50-es években a lokális német közösségek esetében figyelembe kellett venni azt is, hogy a települést érintette-e a kitelepítés, s milyen mértékben. Egyáltalán nem elhanyagolható szempont az sem, hogy a németek 50–60%-os összlakosságához viszonyított arányukat néhányszáz fős vagy több ezres településen őrizték-e meg, mint ahogyan fontos az is, hogy a nem német lakosság összetétele hogyan alakult. Évszázados együttélésről volt-e szó, vagy a szomszéd országokból menekültként érkező magyarok, bukovinai székelyek, magyarországi telepések kerültek a kitelepítettek helyére.

A VKM Kollégiumi értekezlete 1951. március 5-én ismét foglalkozott a nemzeti oktatás helyzetével. A nemzetiségi osztály által készített jelentés a délszláv, román, szlovák kisebbség kapcsán az egy évvel korábbi tervek megvalósulását tekintette át. Sok területen – így a tankönyvellátás, szakmai képzéssel is rendelkező, az adott nyelvet jól beszélő pedagógusok, iskolák szakmai eredményessége tekintetében – nem történt előrehaladás. Az *Arató Endre* által jegyzett jelentés először foglalkozik a német nemzetiség iskoláinak kérdésével is. Megállapítja, a Magyarországon élő német lakosság száma mintegy 200 ezer fő, 130 olyan település van, ahol számarányuk eléri a 40–60%-ot. Az előkészítő munka során 1949 őszén csak hét községet látogattak meg. A kiválasztásnál szerepet játszott, hogy olyan településeket is felkeressenek, ahonnan volt és ahonnan nem volt kitelepítés, figyelembe vették az asszimiláció fokát, a település nagyságát és nemzetiségi összetételét. A helyszíni tapasztalatokat a jelentés meglehetősen eklektikusan foglalta össze: „A bács megyei vegyes-lakosságú községekben a németek szívesen beszélnek nyelvüket, de félelemből nem vallják magukat németnek. A templomban rendszeresen van német nyelvű mise. A községekben a németek tökéletesen értik az irodalmi nyelvet, német újságokat olvastak és német iskola is volt a felszabadu-

¹³ Az adatközlés bizonyítja, hogy a Belügyminisztérium elkészítette a kitelepítés személyi mérlegét és saját kimutatással rendelkezett az országban maradt német nemzetiségűekre vonatkozóan. Bizonyosan 'saját' listáról van szó, hiszen az 1950-ben a településen élők adatai sem egyeznek meg az 1949. évi népszámlálás adataival. A dokumentum a fentebb jelzett adatokat, illetve annak föltüntetésével, hogy mely településeket nem érintette a kitelepítés, további elemzési lehetőséget kínál a németek területi elhelyezkedésének, települési struktúrájának elemzéséhez. (MNL OL XIX-I-1-o-0076-1-1950.)

¹⁴ Hajdú-Bihar megyében 42 településen 461, Heves megyében 49 településen 278, Szolnok megyében 41 településen 339, míg Zala megyében 102 településen 1440 német nemzetiségű személyt regisztráltak. (MNL OL XIX-I-1-o-0076-1-1950.)

lás előtt. A pestkörnyéki munkásközségekben már más a helyzet. Itt a természetes asszimiláció éppen a gyári munka miatt erős volt. Itt nem élt és nem is él a német nemzeti hovatartozás a németiségben – hasonlóan a szlovák, román vagy egyes délszláv községekhez. [...] Ezekben a községekben az irodalmi nyelvtől eltérő, magyarral kevert német nyelvet beszélnek, iskola a felszabadulás előtt sem volt. Ezekben a munkásközségekben nem volt kitelepítés. Passzivitás sem tapasztalható ezekben a községekben. Egy alkalommal merült fel (Pilisvörösvár, Pilisszentiván) nemzetiségi igény. Egyébként jellemző, hogy a német filmek alkalmából – a többi filmektől eltérően – mindig telt ház van a moziban.

A vértesi kis községekben (Agostyán, Vértestolna, Baj) is nagyfokú passzivitás tapasztalható, és a németiség erősen a klérus befolyása alatt áll.¹⁵ A német nemzetiségi oktatás újraindítására a következőket javasolta: az 1951–1952. tanévben a tisztán német – mintegy 50 – községekben felülről irányítottan kezdődjön meg a német nyelv tanítása, míg a vegyes lakosságú községekben csak a szülők külön kérésére. Mindehhez a megyei tanácsoknak a megadott szempontok alapján részletes fölmérést kellett készíteniük. Javasolta továbbá 1951 szeptemberétől a Budapesti Pedagógiai Főiskolán a német tanszék felállítását is.¹⁶

A helyszíni tapasztalatok jelentőségét fölismerve, *Pálinkás Tibor*, a nemzetiségi osztály munkatársa 1951 májusában további olyan német községekben tájékozódott, ahol „a német nyelv bevezetése, illetve a kultúr munka elindítása” célszerű lenne. A négy megye – Komárom-Esztergom, Békés, Bács-Kiskun, Nógrád – 16 települését fölkereső, elsősorban a helyi párt- és tanácsi tisztségviselőktől tájékozódó Pálinkás Tibor mindenütt a németek passzivitását, bizalmatlanságát, zárkózottságát tapasztalta. Sem a Magyar Dolgozók Pártja helyi szervezeteiben, sem a bánya-üzemekben megszerveződött szakszervezeti mozgalomban nem vettek részt. A Tszcs-ékből igyekeztek kimaradni. A községek túlnyomó többségében a háború előtt volt német oktatás. A német nyelvoktatás bevezetését gyakorlatilag mindenütt támogatták, sőt a többi nemzetiséggel szembeni hátrányos megkülönböztetésüket is nyíltan megfogalmazták. A telepesek, akik soraiból többnyire a községek új vezetői kikerültek, viszont nem támogatták a német nyelvoktatás bevezetését.¹⁷ A minisztérium munkatársa – a Kollégiumi értekezlettel ellentétben – sem rendeleti, sem önkéntes jelentkezés alapján nem javasolta a német nyelv oktatásának bevezetését. Véleménye szerint azokban a községekben, ahol a németek aránya eléri az összlakosság 50–80%-át, először kultúr csoportokat kellene szervezni, hogy „őket zárkózottságukból kiemeljük”. Kitért a magyar lakosság körében végzendő felvilágosító munkára is, hogy a „nacionalista kilengéseket megszüntessük.”¹⁸

¹⁵ MNL OL XIX-I-1-r-1951. március 5-ei ülés anyaga. Lásd még FÖGLEIN, 2006. 90–91.

¹⁶ Erre csak az '50-es évek közepén került sor.

¹⁷ A fölkeresett települések a következők voltak: Vértessomló, Kecskéd, Várgesztes, Csolnok, Vértestolna, Dunaszentmiklós (Komárom-Esztergom megye); Berkenye, Szendehely (Nógrád megye); Elek (Békés megye); Kunbaja, Bácsalmás, Bácsbokod, Csátalja, Csávoly, Nemesnádudvar, Harta, Hajós, Császártöltés (Bács-Kiskun megye). (MNL OL XIX-I-1-o-0076-4-1950.)

¹⁸ MNL OL XIX-I-1-o-0076-4-1950.

Indirekt módon ugyan, de a német iskolahálózat kiépítésének megkezdését erősítette az 1951. május 27-én a tankötelezettségről és az általános iskoláról megjelent törvényerejű rendelet is. Az Alkotmány 49. §-ára hivatkozva kimondta, hogy minden olyan nemzetiség lakta településen, ahol legalább 15, ugyanazon nemzetiséghez tartozó tanköteles gyermek szülője kéri, biztosítani kell az anyanyelven való oktatást (A típus) vagy pedig az anyanyelvnek kötelező tárgyként való oktatását (C típus). Az első esetben a magyar nyelv és irodalmat kötelező tantárgyként kellett tanítani.¹⁹

Az 1951. május 19-én átnevezett Köznevelési Minisztérium nemzetiségi osztálya közvetlenül a tanév kezdete előtt, 1951. augusztus 2-án értesítette a Baranya, Bács-Kiskun, Komárom-Esztergom, Tolna és Veszprém megyei tanácsok oktatási és művelődési osztályait, hogy korábbi jelentéseik alapján az egyes megyékben mely községekben hagyta jóvá a német nyelv oktatásának bevezetését. A levélben hangsúlyozták, szükséges, hogy „az itt élő német nemzetiségi lakosságot magyar hazafiakká, öntudatos, szocialista dolgozókká neveljük át, és Pártunk iránymutatása szerint bekapcsoljuk őket a proletár nemzetköziség gondolatába. [...]

Osztályvezető kartárs korábban beküldött felméréseiből látható, hogy a német lakosság passzivitása nagy, sőt fél is. Ez érthető, hiszen a hitleri fasizmus terror alatt tartotta őket, még azokat is, akik nem szimpatizáltak a fasizmussal.”²⁰ A második világháború után a németekkel szemben a kollektív felelősség elve alapján eljáró magyar állam felelősségére, illetve az ehhez való viszonyulásra utalás sem történt. A német közösség tagjaiban éppen ez a tisztázatlan viszony erősítette a bizalmatlanságot és a félelmet. Az állampolgári jogegyenlőség kimondása formálisan ugyan fontos, de nem elégséges feltétele volt a tényleges egyenjogúságnak. Sem az állam, sem a közösség tagjainak a korábbi évtizedek történéseiben játszott szerepe és felelőssége nem tisztázódott. Erre nem kerülhetett sor az 1948 után gyors ütemben kiépülő szovjet típusú diktatúrában, amely az erőszakos szervezetek révén biztosította stabilitását. A társadalom különböző csoportjainak ellenségévé nyilvánítása, marginalizálása vagy ellehetetlenítése a hatalomgyakorlás bevett eszközévé vált. A magyarországi társadalom különböző nemzetiségű tagjaival szemben – a vagyoni és osztályszempontok, a politikai megbízhatóság mellett – az állam az adott személy nemzetiségi hovatartozását is stigmatizációs elemként használta.

Az anyanyelv tanításának bevezetésétől e félelem oldódását várták, de leszögezték azt is, hogy ezt nem lehet rendeleti úton erőltetni. Elvárható tehát – írták a levélben –, hogy a német nemzetiségi szülők maguk kezdeményezzék az anyanyelv oktatásának bevezetését, s a közigazgatás alsóbb szintjein dolgozók – különösen a már asszimilálódott német lakosságot – ne beszéljék rá.

A megyék korábbi javaslatát alapul véve Baranyában 34, Bács-Kiskunban kilenc, Komáromban hét, Veszprémben kettő, Tolnában négy településen engedélyezték a

¹⁹ FÖGLEIN, 2006. 88. és *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1951. I. Törvények, törvényerejű rendeletek és minisztertanácsi rendeletek.* Bp., 1952. 82.

²⁰ MNL OL XIX-J-1-o-0076-5-1950. – A dokumentum ellentmond Fehér István megállapításának, aki a Minisztérium szervező munkájának megkezdését csak 1952. elejére teszi. – FEHÉR, 1993. 157.

német nyelv oktatásának megkezdését. A dokumentumban nem indokolják, hogy miért éppen ezekre a megyékre és miért éppen ezekre a községekre esett a választás.²¹ A községeknek – a Belügyminisztérium által előző évben megadott – adatait elemezve az a benyomásunk, hogy a szakminisztérium legfőbb kiválasztási szempontja éppen az volt, hogy az első évben nagyon különböző településeken próbálják ki a német nyelv tanításának bevezetését.

Bács-Kiskun megyében a kiválasztott településeken²² a németek összlakossághoz viszonyított aránya mindenütt meghaladta a 30%-ot és az adott településeken ezer fő feletti volt a létszámuk is. Ugyanakkor nem került be Csávoly, ahol ekkor 1162 német élt, a lakosság 36%-a. Kimaradt Bácsalmás, ahol arányuk 16% volt csupán, de ez 2116 személyt jelentett, mint ahogyan Katymár is, ahol a lakosság 23%-a volt német nemzetiségűt (1086 személy).

Baranya megyében kisebb és nagyobb lélekszámú települések is bekerültek a lista-ba. Valószínűleg a kiválasztás elsődleges szempontja nem az adott település német lakóinak száma, hanem aránya volt. A kiválasztott településeken a németek aránya 70-99% közötti volt, ami viszont 153 (Korpád) és 2311 (Mecseknádasd) fő közötti szóródást jelentett. Legkisebb arányt Dunaszekcsőn képviseltek (24%) 1479 fővel.

A Komárom-Esztergom megyében – Agostyán, Baj, Dunaszentmiklós, Kecskéd, Várgesztes, Vértessomló, Vértestolna – kiválasztott valamennyi község a tatai járáshoz tartozott. Kitelepítés egyik községben sem volt, s bár alapvetően kis lélekszámú, de magas – 74–94%-os – arányban németek lakta községekről van szó. Ugyanakkor ezer főn felüli német élt Csolnokon (2795 fő), Dorogon (1706 fő), Tarjánban (1819 fő) és Tatabányán (3366 fő).

Tolna megyében a bonyhádi járás két településén – Nagymányokon 1387, Bonyhádon 1983 német lakos élt –, valamint a gyönki járáshoz tartozó Hőgyészen (1375 fő) és a paksi járáshoz tartozó Németkéren (1718 fő) tervezték a német nyelv oktatásának bevezetését. Dél-Dunántúlon a régió földrajzi adottsága miatt az Alföldhöz viszonyítva kisebb lélekszámú és egymáshoz közelebb fekvő települések jöttek létre. A háború előtt a németek arányszáma Baranya és Tolna megyében volt a legmagasabb. A háború utáni kitelepítés különböző mértékben, de valamennyi települést érintette. Így 1951-ben nem volt a megyében többé olyan település, ahol ezernél több német élt volna.

Veszprém megyében Bánd (506 fő) és Úrkút (1176 fő) községeket választották ki, mindkét helyen a németek 70% fölötti arányt képviseltek, utóbbiból egyáltalán nem volt kitelepítés. A megyében több olyan község volt, ahol a németek arányszáma meghaladta a 30%-ot, de számuk csak Herenden érte el az ezer főt (1072).

Az utasítás további része újabb feltételekhez köti a német oktatás bevezetését. A fenti iskolák közül azok jöhettek szóba, amelyekben legalább négy pedagógus dolgozott. Az indoklás szerint az „egy-, két- és három tanerős iskolák óraterve nehezen bír-

²¹ Nem találtunk utalást arra vonatkozóan, hogy Békés, Győr-Moson-Sopron, Fejér, Somogy és Vas megyék egyes községeiben is megtörtént-e a fölmérés.

²² Bácsbokod, Császártöltés, Csátalja, Gara, Hajós, Harta, Kunbaja, Nemesnádudvar, Vaskút. A kitelepítés Hartát egyáltalán nem, Hajóst és Császártöltést csak kis mértékben érintette.

ná el egy másik nyelv óraszámait, ha hozzá vesszük, hogy ezekben az iskolákban feltétlenül biztosítanunk kell az orosz nyelv oktatását rendes vagy választható tárgyként. [...]

Döntő kérdés a nyelv bevezetésénél a nyelvet tanító nevelő kiválasztása. Alaposan vizsgálja meg a kiszemelt vezetőt, hogy nem tanított-e volksbund iskolában, nem klerikális beállítottságú-e, tisztában van-e a sztálini-lenini nemzetiségpolitika kérdéseivel. Csak tisztaműltű és minden szempontból megbízható nevelőre tegyen javaslatot.”²³ Az utasításban nevesített iskolákat a fenti szempontok szerint felül kellett vizsgálni, s ennek eredményét 1951. szeptember 1-ig kellett jelenteni a minisztériumnak. A jelentésnek a község nevét, az iskola pontos címét, a német anyanyelvű tanulók számát, osztályonkénti megoszlását, 3. osztálytól kezdve az osztály összlétszámát, valamint a pedagógusokat név szerint kellett tartalmaznia.

A minisztériumi engedély tehát az egyes községek számára csupán elvi jellegű volt, hiszen a támasztott feltételek valójában erősen korlátozóak.²⁴ A néhány száz fős öszlakosságú községek iskoláiban aligha dolgozott négy pedagógus, mint ahogyan egy-egy településen a néhány száz fős német kisebbség sem rendelkezett elegendő gyereklétszámmal és megfelelő képzettségű pedagógussal. A tanév kezdetéig rendelkezésre álló egy hónap alatt a szülői értekezleteket sem lehetett megszervezni. Az eljárási mód – a felmérést bizalmasan kellett kezelni, a „legmegbízhatóbb elvtársak” végezhettek – aligha alkalmas arra, hogy a német közösség félelmét és passzivitását oldja.²⁵

Az előírt szülői értekezletek túlnyomó többségét azonos forgatókönyv szerint 1951 decemberében tartották meg. Az értekezleteket az iskolák igazgatói hívták össze, amelyen a megyei tanács oktatási osztályának munkatársán kívül a tanácsi és a pártapparátus helyi képviselői is részt vettek. Ők a konkrét tájékoztatást megelőzően a sztálini nemzetiségpolitika elveit és az Alkotmány biztosította jogokat ismertették. Az értekezletről beszámoló jelentések szerint a szülők a német nyelv oktatásának bevezetését általában kedvezően fogadták, csak néhány helyen fogalmazódott meg félelem vagy tartózkodás – „nem akarunk úgy járni, mint a volksbundisták”.²⁶

A megyei tanácsok oktatási osztályai 1952. január első napjaiban összegezték a tapasztalatokat. Az értékelések szerint az iskolaigazgatók jól vezették be a megbeszéléseket, először a községben, illetve az iskolában lévő problémákkal foglalkoztak, majd általában a nemzetiségek helyzetéről, a sztálini elvekről, a magyar kormány törekvéseiről esett szó. „Alapos előkészület után a gyűlések jól sikerültek, a megjelent szülők hangulata a legtöbb helyen jó volt. Csak Bácsbokodon volt észlelhető egy bizonyos fokú tartózkodás, amikor azt kérdezték, hogy előbb otthon a családdal megbeszélhessék a kérdést. Különösen élénk volt az érdeklődés Nemesnádudvaron, Hajóson és Garán. A

²³ MNL OL XIX–J–1–o–0076–5–1950.

²⁴ Ezt támasztja alá az is, hogy egy 1954. november 20-ai jelentés 25 olyan községet említ, ahol az 1951–1952. évi tanévben a német nyelv tanítása megkezdődött. (MNL OL M–KS 276. f. 91. cs. 83. ó. e.)

²⁵ Az érintett megyék válaszait nem ismerjük. (MNL OL XIX–I–1–o–0076–5–1950.)

²⁶ 1951. decemberi Baranyában tartott szülői értekezletekről részletesen lásd FÜZES, 2003. 131–168. – A dokumentumok cáfolják Fehér Istvánnak azon megállapítását, hogy a német nemzetiségű szülők félelmükben elutasították a német nyelv tanításának bevezetését. (FEHÉR, 1993. 157.)

két előbbi helyen a német anyanyelvű szülőkön kívül, akik 100%-ig jelentkeztek, a magyar szülők közül is majdnem 100%-os volt a jelentkezés a német nyelvnek a tantárgyként való bevezetését kérve. Garán ez kb. 50–60%-os a magyar szülők részéről, a német szülők azonban itt is 100%-os arányban kérték.²⁷ A statisztikai kimutatás szerint az érintett – Bácsbokod, Vaskút, Gara, Nemesnádudvar, Hajós, Császártöltés, Csátalja – községekben a III–VIII. osztályokban a tanulói létszám összesen 2586 fő, amelyből 847 a német anyanyelvűek száma. Német oktatásra összesen 1066 gyerek jelentkezett. A magyar szülők azzal indokolták kérésüket, hogy a korábbi évtizedekben is természetesen tartották, hogy az együtt élő közösségek egymás nyelvét megtanulják. Több községben azonban a német anyanyelvűek sem jelentkeztek teljes létszámmal. Bácsbokodon a német anyanyelvűek 52%-át, Vaskúton 36%-át, Császártöltésen 67%-át, Csátalján 67%-át írták be.

A magyar anyanyelvűek nagyszámú jelentkezése miatt a minisztérium azonnal újabb szülői értekezletek összehívását kérte, amelyeken el kellett érni ezeknek a szülőknél a visszalépését.²⁸ Már az újabb szülői értekezletek tapasztalatait foglalta össze 1952. február 2-án a Baranya megyei tanács oktatási osztálya. Eszerint a magyar szülőkkel megértették, hogy gyerekeik számára a német nyelvtanulás megerőltető lenne. „Sikertelen volt a szülői értekező Nagynyáradon, ahol a magyar szülők nehezményezték, hogy nem taníthatják gyerekeiket német nyelvre. A németek pedig kijelentették, hogy külön saját gyermekeik részére az oktatás bevezetését nem kívánják. Arra hivatkoztak mindkét részről, hogy az egyik félnek adott kedvezmény veszélyeztetné a község békés összhangját.”²⁹ Az újabb szülői értekezletek elbizonytalanították az érintetteket. A Komárom-Esztergom megyei Kecskéden a szülők úgy döntöttek, hogy visszavonják egy hónappal korábbi jelentkezésüket, és mégsem kérik a német nyelv oktatásának bevezetését, de ha rendeleti úton számukra előírják, azt örömmel fogadják.³⁰

A mintegy fél éves előkészítés után, tanév közben, az 1952 februárjában néhány Bács-Kiskun és Baranya megyei településen megkezdett német nyelvoktatás tapasztalatai jelezték, hogy fontos kérdések végiggondolására, alapvető feltételek biztosítására

²⁷ A jelentés egyáltalán nem tesz említést Hartáról és Kunbajáról, holott a minisztérium 1951. augusztusban az engedélyt ezekre a községekre is megadta. (MNL OL XIX–I–5–a–859. tétel–603–1952.)

²⁸ A magyar anyanyelvű gyerekek német oktatása, mint idegen nyelv oktatás is megvalósítható lett volna, de erre a minisztérium nem reagált, illetve jelezte, hogy az orosz nyelv tanulására hamarosan lehetőséget biztosít. Természetesen a német nyelvet tanulónak is kötelező volt az orosz tanulása. (MNL OL XIX–I–5–a–859. tétel–605–1952.)

²⁹ Magyarország községben a szülői értekező után csak egy német jelentkező maradt, a többi magyar volt. Baranya megyében 1952 februárjában Mecseknádasdon 155, Erdősmecskén 31, Sombereken 110, Vókányban 19, Dunaszekcsón 24, Véménden 62, Palotabozsokon 41, Székelyszabaron 47, Püspöklakon 86, Bikalon 9, összesen 584 gyerek német nyelvoktatása kezdődött meg. (MNL OL XIX–I–5–a–859. tétel–607–1952.)

Dunaszekcsőről azonban már 1952 áprilisában jelzik, hogy a nagyfokú lemorzsolódás miatt a német nyelv oktatását megszüntették. (FÜZES 2003.174.)

³⁰ Szalay Béla, a megyei oktatási osztály vezetője jelzi levelében a minisztériumnak, hogy „Kecskéden ily módon nem vezettük be.” A dokumentumon, kézírásos lapszéli megjegyzés olvasható: ’Helyes!’.

A magyar gyerekek kiszűrése után Bajon 141, Vértessomlón 116 tanuló német nyelv oktatása kezdődhetett meg. (MNL OL XIX–I–5–a–859. tétel–608–1952.)

nem került sor. Az érintett iskolák nehezen tudták tanrendbe illeszteni a német órákat, ezért azok megtartására többnyire a délutáni órákban került sor. Hiányoztak a tankönyvek, a tanrend, tisztázatlan volt a pedagógusok túlóradíjának kifizetése is.

A minisztérium a nehézségek ellenére, illetve azok megoldása nélkül a struktúra további bővítését szorgalmazta, és a negatív tapasztalatok ellenére nem változtatott az eljárási módon. 1952. augusztus elején immár tíz megyében írta elő a szülői értekezletek megtartását. Az előző évben csak a dél-alföldi és dél-dunántúli településekre korlátozódó német nyelvoktatást kiterjesztették egy-egy Győr-Moson-Sopron és Békés, kető Veszprém megyei, három Vas megyei, nyolc Pest megyei, hét Tolna megyei településre, míg Baranyában újabb 21, Bács-Kiskunban pedig újabb két községben javasolták. A Nógrád megyei Szendehelyen és Berkenyén viszont a megyei tanács javaslatára nem vezették be.³¹

Az utasításban az előző évihez viszonyítva több új elem is megfogalmazódott. Egyrészt ahol nincs szakmai és politikai szempontból egyaránt megfelelő pedagógus, ott nem engedélyezték az oktatás bevezetését. Másrészt az újonnan szervezett iskolákban a rászoruló tanulóknak a tankönyvet egy évig ingyen kellett biztosítani. A rászorultságot az iskola igazgatója állapította meg. Harmadrészt egységes, központi óratervet ígért, „mely biztosítja az anyanyelv oktatása mellett az orosz nyelv oktatását”.³² A részletkérdések szabályozása nem tudta elfedni a nemzetiségi oktatás – nemcsak a német – strukturális problémáit.

Kovács Péter osztályvezető 1952. november 5-én kelt jelentésében keserűen és önkritikusan jegyzi meg, hogy ötletszerűség és kapkodás jellemzi a nemzetiségi oktatást.³³ Az osztály munkatársai ugyan rendre jelezték ezeket a súlyos anomáliákat, s megfogalmazták szakmai javaslataikat is, de elvi döntések és kompetenciák hiányában, a gyakorlati megvalósításhoz szükséges anyagi feltételek nélkül változást nem tudtak elérni. Alapvető problémának látta, hogy nincsenek megbízható statisztikai adatok a nemzetiségek létszámára vonatkozóan. Az 1949. évi népszámlálás adatai és az egyes nemzetiségi szövetségek vagy a Belügyminisztérium adatai között nagyságrendbeli eltérés volt. Ez legnagyobb mértékben a németeket érintette, hiszen a népszámláláskor 3437 személy jelezte német nemzetiségét, a Belügyminisztérium adatai szerint 220 ezer, míg becslése szerint 240 ezer német nemzetiségű élt az országban. A népszámlálási adatok

³¹ 1952 szeptemberétől az alábbi megyékben és településeken került sor a német nyelvoktatás bevezetésére: Kisújványa, Bezedek, Töttös, Ibafa, Lovászberény, Pusztatömlök, Kisjakabfalva, Villánykövesd, Palkonya, Nagynyárad, Villány, Bóly, Feked, Fazakasboda, Szederkény, Kisnyárad, Görcsönydoboka, Órfalu, Liptód, Olasz, Mohács-Szólóhegy (Baranya megye); Harta, Bácsalmás (Bács-Kiskun megye); Elek (Békés megye); Sopronbánfalva (Győr-Moson-Sopron megye), Újbarok (Fejér megye); Pilisvörösvár, Taksony, Dunabogdány, Törökbálint, Budaörs, Budakeszi, Pilisszentiván, Solymár (Pest megye); Nagymányok, Kismányok, Majos, Hőgyész, Diósberény, Szakadát, Németkér; Vas megye: Vaskeresztes, Pornóapáti, Kőszegfalva (Tolna megye); Úrkút, Herend (Veszprém megye) (MNL OL XIX-I-5-a-859. tétel-6013-1952. és 6014-1952).

³² MNL OL XIX-I-5-a-859. tétel-6014-1952.

³³ MNL OL XIX-I-4-35. tétel. – Kovács Péternek a Közoktatásügyi Minisztérium Nemzetiségi osztálya vezetőjének jelentése a nemzetiségi oktatás helyzetéről és problémáiról., 1952. november 5.

Az alábbiakban e dokumentum megállapításait foglalom össze, az egyes idézeteket nem jelzetelem külön.

és a becslések közötti különbség a többi nemzetiség esetében is fennállt. A nemzetiségi iskolahálózat kialakítása előtt föl kellett volna mérni a helyi igényeket. Részben ezt pótolták a szülői értekezletek, de az egész struktúra kizárólag felülről építése csak kevés lehetőséget nyújtott a korrekcióra. Ennél is meghatározóbb volt annak az elvi döntésnek a hiánya, hogy középtávon az állam a nemzetiségek anyanyelven történő oktatását (tannyelvű iskolák) vagy az anyanyelvi oktatást (nyelvoktató) kívánja-e biztosítani. Így az iskolák szervezésére politikai érdekek mentén, az egyes kisebbségi vezetők érdekvéonyesítő erejének és külpolitikai szempontoknak alárendelve került sor. Ezzel magyarázható a majd egy évtized alatt kialakított nemzetiségi intézményhálózat aránytalansága, ami egyrészt az egyes kisebbségek számára biztosított intézmények számában, illetve azok tartalmi – tannyelvű vagy nyelvtanító – megoszlásában is megfigyelhető.

A nemzetiségi iskolaszervezés adatai 1945–1952

	Nemzeti- ségi óvo- dák	Nemzetiségi nyelvoktató	Általános tanítási nyelvű	Iskolák összesen	Közép- iskolák	Főiskolai tanszéki tagozat	Iskolai egység
Délszláv	20	40	25	65	2	1	88
Német	-	66	-	66	-	-	66
Román	2	14	10	24	1	1	28
Szlovák	23	116	5	121	2	1	147
Összesen:	45	236	40	276	5	3	329

A célok megfogalmazása nélkül az egyes intézménytípusok feladatának meghatározása is nehézségekbe ütközött.

A kialakult/kialakított óvodai hálózat már a számok tekintetében is a véletlenszerűséget tükrözi. A 65 délszláv általános iskola mellett majdnem ugyanannyi óvodát szerveztek, mint a 121 szlovák általános iskola mellett. Ugyanakkor a 66 német iskolához egyetlen egyet sem. Az országban sehol nem folyt nemzetiségi óvónőképzés, nem volt döntés arról, hogy szabad-e szervezni óvodai csoportokat a nyelvoktató iskolák mellett is, vagy csak a tannyelvűek mellett.

Kirívó aránytalanság mutatkozik az általános iskolák esetében is. Nagyságát tekintve a szlovák iskolahálózat jelentősen túlméretezett, ugyanakkor a tannyelvű oktatás a románoknál és délszlávoknál elterjedtebb volt. Utóbbiak esetében további aránytalanságot jelentett, hogy a 25 „délszláv” néven szereplő tanítási nyelvű iskolából hat szerb, 19 pedig horvát iskola volt.

„Ennek az aránytalanságnak egyrészt az az oka, hogy a volt szerb felekezeti iskolákat az iskolák államosításakor átvettük és több helyen erőszakosan – 7-8 tanulóval is – fenntartottuk (Hercegszántó, Magyarbóly, stb.) Horvát iskolákat ezzel szemben csak szemfényvesztésként létesítettek. Szlovén iskolákat alig létesítettek, jöllehet a szlovén

lakosság száma kb. azonos a szerb lakosság számával. A horvát és szlovén iskolahálózat kiépítésének elhanyagolásával a nemzetiségi jogaival élni akaró horvát szülők gyermekeit szerb iskolába kényszerítették (pécsi és pomázi iskolák).³⁴ Kovács Péter elfogadhatatlannak tartotta a horvátok, szlovének, szerbek egy – tagolatlan – ’délszláv’ közösségeként való kezelését. A névhasználat, illetve egy közösségeként való kezelésük az állampolitikai instrumentalizáció eszköze volt. A jugoszláv–magyar viszony megromlását követően e közösségeket nacionalizmussal, politikai megbízhatatlansággal, a magyar állammal szembeni lojalitás hiányával vádolták. A déli határsáv kialakításakor gyakorlatilag a kollektív bűnösség elve alapján tömegesen internálták őket. Az ’50-es évek elején az anyanyelven való oktatás lehetőségével sok helyütt sem a horvát, sem a szlovén lakosság nem mert élni. Kovács Péter a „titoista-imperialista” behatásokra adott reakcióknak tulajdonította, hogy Felsőszentmártonban a szlovén szülők tiltakoztak a nemzetiségi oktatás bevezetése ellen. Petriventén a tanácselnök tiltakozásul eltűzelte fia horvát tankönyvét, míg Molnáriban a tanácselnök úgy fogalmazott, hogy „mink gyűlöljük Titót, azért nem akarjuk az ő nyelvét tanulni.” Annak eldöntése, hogy a nemzetiségi általános iskolahálózatban a nyelvoktató vagy a nemzetiségi tannyelvű iskolaké lesz-e a döntő szerep, döntő fontosságú volt a középfokú oktatás és felsőoktatás tervezése szempontjából is.

A tapasztalt szakember számára nyilvánvaló volt azonban, hogy a deklarált nemzetiségi jogok valódi súlya a gyakorlatban méretődik meg. A nemzetiségi oktatásra vonatkozó jogi szabályozások számos elvi kérdést – a tannyelvű és nyelvoktató intézményhálózat aránya, az egymásra épülő fokozatok módja – nem tisztáztak. A struktúrát felülről, a közösségek igényeinek felmérése nélkül alakították ki. A jogszabályokat szelektív módon alkalmazták, amit kül- és belpolitikai okok befolyásoltak. Míg az 1945–1948 közötti időszakban a délszlávokkal, 1948–1952 között a szlovákokkal és románokkal szemben pozitív diszkriminációt alkalmaztak, addig a vizsgált időszakban a németek negatív megkülönböztetése történt. A német nemzetiség számára csak 1952-ben tették lehetővé a német nyelv oktatását, a tannyelvű oktatás bevezetésére pedig a többiekhez viszonyítva egy évtizeddel később, 1955-ben került sor.

A nemzetiségi oktatás szervezése terén az ’50-es évek végéig fennálló gyakorlat – a szülői értekezleteknek a tanév előtti utolsó pillanatban való összehívása, az indítandó csoportok időigényes és bonyolult engedélyezési eljárása, az állandó egyeztetési kötelezettség – a végrehajtásért felelős helyi intézményeket rögtönzésre, ideiglenes megoldásokra kényszerítette. Ilyen körülmények között sem a struktúra szervezeti (intézményhálózat), sem személyi (pedagógusok és tanulók) stabilitása nem következhetett be. Az oktatás tartalmi elemei – heti két óra, a gyerekek nem kaptak jegyet, a nyelvi kompetenciák hiányát énekléssel igyekeztek ellensúlyozni – szintén nem az eredményesség irányába hatottak.

A kisebbségi oktatás következetes rendezése azért sem volt megvalósítható, mert nem történt meg a nemzeti, nemzetiségi kérdés elvi szempontok szerinti tisztázása. Az

³⁴ A Pécssett 1946-ban megnyílt tanítói tanfolyam és a később megalakult tanítóképző tanítási nyelve is szerb volt.

egyreszt túlságosan általános fogalmakkal operált, másrészt eljárásában fenntartotta azt a korábban is fennálló kettősséget, ami a külföldi magyarok érdekét képviselve a kulturális nemzeti, míg a Magyarország területén élő nemzetiségekkel szemben az államnemzeti koncepció alkalmazásában nyilvánult meg. Résztvevő a kettősség elfedését szolgálta a sok tekintetben példamutató jogi szabályozás, amit aztán a gyakorlatban csak korlátozott módon hajtottak végre. A kommunista hatalomátvételt követően a proletár internacionalizmus, és az osztályszempontok előtérbe kerülésétől a nemzeti hovatartozás fontosságának eljelentéktelenedését/eliminálódását, közép-távon a kisebbségi közösségek asszimilálódását várták. Paradox, de sokszor éppen a kisebbségekkel szemben megnyilvánuló magyar nemzeti türelmetlenség elfedését szolgálta a proletár internacionalizmusra való hivatkozás. Az egyes kisebbségek tagjainak mindenképp előtt „jó magyar hazafiakká, öntudatos, szocialista dolgozókká” kellett válniuk. Az identitás elemek prioritását nem az egyén, hanem az állam illetve képviselői határozták meg. Ez ideológiai alapú magatartás természetesen a szocialista tábor országaiban éppúgy jelen volt – általában élesebb formában, mint Magyarországon – s éppen az ottani magyar kisebbséggel szemben.

Rövidítések és irodalomjegyzék

Források

MNL OL XIX–I–1–r	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Az államigazgatás felsőbb szervei, Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium, Kollégiumi értekezletek
MNL OL XIX–I–1–o	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Az államigazgatás felsőbb szervei, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, TÜK iratok
MNL OL XIX–I–5–a	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Az államigazgatás felsőbb szervei, Közoktatásügyi Minisztérium, Általános iratok
MNL OL XIX–I–4–g	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Az államigazgatás felsőbb szervei, Művelődési Minisztérium, Nemzetiségi Osztály iratai
MNL OL M–KS 276. f. 91. cs.	Magyar Dolgozók Pártja, MDP központi szervei, Tudományos és Kulturális Osztály

Megjelent források

Magyar Közlöny 1945., 1946., 1948.

Szakirodalom

FEHÉR

1993

FEHÉR István: *Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990.* Kossuth Kiadó, Bp., 1993. 157.

FÖGLEIN

2006

FÖGLEIN GIZELLA: *A magyarországi nemzetiségek és alsó fokú oktatásuk állami szabályozása 1945–1985.* Politikatörténeti Füzetek XXII. Napvilág Kiadó. Bp., 2006. 57–88.

FÜZES

2003

Nemzetiségi ügyek dokumentumai Baranyában 1950–1990. *Tanulmányok és források Baranya megye történetéből 10.* Szerk. és válogatta FÜZES MIKLÓS. Baranya Megyei Levéltár. Pécs, 2003. 131–168.

Törvények

1950

Törvények, törvényerejű rendeletek 1950. Bp., 1951. 271–272

Törvények

1951

Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1951. I. Törvények, törvényerejű rendeletek és minisztertanácsi rendeletek. Bp., 1952. 82.

TÓTH

1998

TÓTH ÁGNES: Adatok az 1946-os magyarországi délszláv összeírás történetéhez. *Bács-Kiskun megye múltjából 14.* Szerk. IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR–TÓTH ÁGNES. 1998 [1999]. 285–336.

JELENTŐS MENNYISÉGŰ ADATTAL BŐVÜLT A KÖZJEGYZŐI ADATBÁZIS!

Budapest Főváros Levéltára két most befejezett pályázatának köszönhetően jelentősen gyarapodott a Közgyűjteményi Portál.

A Miniszterelnökség által támogatott Holocaust projekt keretében 15 ezer 1944-ben keletkezett közjegyzői okirat, a Magyar Országos Közjegyzői Kamara által támogatott adatbázis fejlesztés keretében tavaly ősszel illetve 2015. február elején megjelent összesen 160 ezer, közjegyzői iratba foglalt új személy adatai kerültek ki a **hungaricana.hu** felületére.

Az érdeklődő közönséggel örömmel tudatjuk, hogy a MOKK támogatásának köszönhetően 2015 őszén sikerül feldolgozni az összes budapesti közjegyzői okiratot 1918-ig.